

PANTEÓ DELS SOLDATS D'ULTRAMAR

MONUMENT FUNERARI ALS SOLDATS DE
LES GUERRES COLONIALS DE 1898

Cementiri de les Corts

Del 7 de març al
30 d'abril de 2023
De 9 a 20 h
Espai Expositiu
de les Corts
Seu del Districte
de les Corts
(pl. Comas, 18)

Districte de
les Corts
@BCN_LesCorts

Ajuntament de
Barcelona

EL PANTEÓ DELS SOLDATS D'ULTRAMAR DE 1898 AL REDESCOBERT

Daniel Venteo, historiador

El 24 de febrer de 1895 s'iniciava a la colònia espanyola de Cuba una guerra que havia de portar l'illa caribenya a la seva independència política d'Espanya després de quatre segles de dominació d'ençà de la colonització del continent americà. Un any després, la guerra d'independència també esclatava a la colònia espanyola de l'illa de Filipines. Durant els mesos posteriors, tot i les tímides concessions d'autonomia i l'establiment d'armistícis parcials, la guerra és irreversible. El 15 de febrer de 1898, l'enfonsament del buc de guerra Maine al port de L'Havana propicia l'inici definitiu de la guerra entre Espanya i els Estats Units, amb la declaració oficial de la guerra per part del govern de Washington DC el 25 d'abril de 1898.

Poques setmanes més tard, el polític i intel·lectual republicà federal Francesc Pi i Margall, una de les personalitats que més explícitament havia combatut la guerra i la mort d'homes innocents enviats al front, afirmava el següent:

"Marinos que encontrasteis vuestra tumba en las aguas del mar de la China y en las de mar de los Caribes, soldados que yacéis en ignoradas fosas de Cuba y Filipinas, alzaos, y decid a vuestros camaradas cuan limpio dejasteis el honor de España. Basta de guerra; decidles: volved a la Península. Os aguarda allí más noble y fructífera tarea: la de poner coto a la reacción y afianzar las libertades públicas, la de acabar con una política vieja y decrepita que no lleva consigo sino la pasividad, la corrupción y la muerte."¹

Les seves paraules reflexen una de les corrents de l'opinió pública espanyola que no només denunciava la crueltat de la guerra sinó també la mort de víctimes innocents per part de les tropes espanyoles. Cal recordar que en aquells moments, el sistema de lleves de soldats es realitzava a través del sorteig de quintes.

A l'Espanya dels temps de les guerres colonials de Cuba i Filipines, el sistema de reclutament de l'exèrcit era el següent: els joves espanyols en edat de fer el servei militar obligatori eren sortejats (quintats). Amb tot, la realització del servei es podia redimir mitjançant el pagament de la desorbitada xifra de 2.000 pessetes en metàl·lic o bé pagant un substitut. Només les famílies benestants, òbviament, podien fer front a aquella quantitat. Ja l'any 1895, a les pàgines de la catalanista *La Veu de Catalunya*, els seus lectors podien llegir una proclama inequívoca en contra del sistema de reclutament de soldats d'aquell exèrcit espanyol: "Tanta sanch dels pobres y tanta dinerada dels que no ho són!", s'afirmava a l'edició del dia 18 de juliol de 1895. Uns mesos després era la revista satírica *La Campana de Gràcia* la que publicava una caricatura del dibuixant Josep Lluís Pellicer al·lusiva als que eren enviats a la guerra: aquells que no tenien els "300 duros" que costava redimir-se.

En paraules de la historiadora Núria Sales, "el fet de poder o no poder pagar la commutació divideix la societat en dos grups bàsics de privilegiats i de desheretats. Entre els primers, és indubtable que cal comptar-hi els rics i, entre els segons, és indubtable que cal comptar-hi els pobres", afirmava.² Aquest "impost de sang pels pobres, impost en diners pels rics" no només va existir a Espanya, sinó també a França fins al 1871 i als Estats Units entre 1861 i 1865. A Espanya va estar vigent entre 1837 i 1912. "Els exèrcits colonials no estaven formats per

voluntaris, sinó per camperols i els obrers més pobres", ha sentenciat l'historiador britànic Sebastian Balfour.³

Per fer front al drama que moltes famílies populars encaraven davant de la marxa d'un dels seus fills a la guerra, arreu de la geografia espanyola s'havien creat els anomenats Monte Píos de Quintas. Al darrera de totes aquestes societats d'assegurances contra quintes hi havia figures rellevants de la vida pública i política espanyola, com ara Pascual Madoz, Mesonero Romanos o Méndez Vigo. I a Catalunya, el marquès de Comillas, els Güell o el Dr. Bartomeu Robert. Els accionistes d'aquestes societats d'assegurances eren els que més es beneficiaven econòmicament, ha explicat la historiadora Núria Sales, amb la redempció del sistema de reclutament de quintes.⁴ Mitjançant aquestes organitzacions, les famílies podien assegurar per una quota anual l'import de la possible redempció en el futur. A través d'algunes d'aquestes entitats també es podia assegurar que, si el jove era quintat amb un destí a les colònies d'ultramar, el servei pogués ser fet a la Península.

A Barcelona una de les entitats que existia era el Montepío Catalán de Quintas. Els seus primers estatuts havien estat aprovats per les autoritats el 12 de gener de 1878; setmanes més tard, el 7 de març, una reial ordre n'aprovava els definitius. El seu article segon era ben explícit: "Tiene por objeto el Monte-Pío facilitar medios a los padres de familia para poder redimir a sus hijos del servicio militar activo".⁵ I afegia: "Art. 3. Pueden inscribirse en el Monte-Pío en cualquier día del año todos los niños y jóvenes desde que nacen hasta la víspera del día en que hayan de ser sorteados". Si l'any 1879 l'entitat tenia 716 pòlisses contractades, la xifra superava les divuit mil l'any 1898. Posteriorment les seves activitats van ser absorbides pel Banco Vitalicio de Cataluña.

"¡O todos o ninguno!" va ser el nom de la campanya contra la guerra que les forces polítiques progressistes, especialment les vinculades al Partit Socialista Obrer Espanyol, van impulsar des de les seves publicacions com ara els periòdics *El Socialista* o *La lucha de clases*. Durant tot el mes d'octubre de 1897 les pàgines del diari socialista es van ocupar de la campanya contra la guerra. Els primers articles van aparèixer a les pàgines interiors del diari, però posteriorment van passar a ocupar la primera plana.

La campanya socialista va ser un èxit, tot i que no tota l'opinió pública progressista espanyola hi estava d'acord. Una de les veus discordants a favor de l'obligatorietat del servei militar —independentment de la capacitat adquisitiva dels joves— va ser la de l'escriptor Miguel de Unamuno. El 31 de juliol de 1898 escrivia a les pàgines de la revista *Vida Nueva* el següent:

"Se hace [...] campaña en pro del servicio militar obligatorio y es lástima que los más de los socialistas empeñados en esta acción táctica que iniciaron repitan el '¡O todos o ninguno!', dejando en la sombra, de hecho, el objetivo final único: el de que no vaya ninguno a esa esclavitud vergonzosa. Con que vayan todos se busca el que no llegue a ir ninguno, pero el fin no justifica los medios. Lo que hace falta es combatir sin tregua la institución militar misma y esperar con fe".

El poeta Joan Maragall cantaria el drama dels que marxaven a la guerra i no retornaven. Aquests soldats són els que protagonitzen uns dels versos de la seva emblemàtica "Oda a Espanya":

Jo he vist els barcos - marxar replens
dels fills que duies - a que morissin:

somrients marxaven - cap a l'atza;
i tu cantaves - vora del mar
com un folla".

On són els barcos? On són els fills?
Pregunta-ho al Ponent i a l'ona brava:
tot ho perderes, - no tens ningú.
Espanya, Espanya - retorna en tu,
arrenca el plor de mare!".

Del protocol de Washington a el tractat de París

El desenllaç de les guerres colonials a favor d'Estats Units es produeix entre la signatura del protocol de pau de Washington, del 13 d'agost de 1898, i la capitulació definitiva espanyola a la Conferència de Pau de París dels mesos d'octubre i novembre del mateix 1898. Els acords estableixen que la presència espanyola a les antigues colònies del Carib havia de desaparèixer l'1 de gener de 1899. Més de dos-centenars de milers de persones haurien abandonat Cuba i Puerto Rico en aquelles dates, tot i que el cert és que molts residents espanyols, i també soldats, van romandre a les ja excolònies per iniciar una nova vida. A Filipines, el nombre de població i de tropes militars que calia repatriar era molt menor. Les condicions per al seu retorn a la Península van ser molt pitjors, ja que a l'illa la guerra continuà, ara entre els independentistes filipins i Estats Units. La companyia Transatlàntica del marquès de Comillas havia aconseguit en exclusiva el contracte governamental per a la repatriació dels soldats de les guerres colonials. "Les lamentables condicions en què eren transportades les tropes que retornaven a Espanya van provocar moltes defuncions a la mar", ha explicat l'historiador Sebastian Balfour.⁶

La Conferència de pau entre Estats Units i Espanya celebrada a París durant els mesos d'octubre i novembre de 1898 va posar fi a la guerra. Pocs mesos més tard, es produïa un fet simbòlic que sovint passa desapercebut però que mostra clarament la fi de l'imperi espanyol: el 30 de gener del 1899 es desmantellava a Madrid el Ministerio de Ultramar, que era suprimit.⁷

L'arribada de soldats ferits i de repatriats durant els últims anys del segle XIX va ser una constant. I així quedà recollida per la premsa contemporània, especialment per aquelles capçaleres que s'havien mostrat bel·ligerants amb la guerra amb la potència nord-americana. El retorn d'aquests soldats que van sobreviure a les guerres colonials va ser amarg, per diverses raons. En primer lloc, per les condicions deplorables en què arribaven molts dels supervivents. Un dels testimonis que va presenciar l'arribada d'aquells soldats va ser Joaquim Maria de Nadal, que a les seves memòries *Cromos de la vida vuitcentista: memòries d'un barceloní* recordava que "n'hi havia de sofriment, de dolor, d'angúnia, de misèria, en aquelles cares, primes, apergaminades, esgrogueïdes —de color de cera i de color de fel— i en aquells cossos esquelètics, tan prims, tan tènues, que es perdien i desapareixien i hom creia que anaven a esvair-se d'un moment a l'altre".⁸ Un testimoni encara més esfereïdor és el que podien llegir els lectors del diari *El Imparcial* en l'edició de l'1 de setembre de 1898: "No faltaban infelices que extenuados por la disentería, el paludismo o la tuberculosis, no podían andar y se arrastraban por las calles, sembrando el dolor y la lástima por doquier".

En segon lloc, per a d'altres el retorn a l'Espanya peninsular va ser amarg per la inexistència de depuració de responsabilitats entre els comandaments militars. Un exemple paradigmàtic és el testimoni de Manuel Corral, que l'any 1899 donava a la impremta a Barcelona l'obra

¡El deastre! Memorias de un voluntario en la campaña de Cuba, publicada per Alejandro Martínez editor. "Al regresar a España creía encontrar funcionando con grande actividad los consejos de guerra, esperaba ver a muchos procesados por inéptos o ladrones, y exceptuando los procesos formados por la rendición de plazas.... nada; todos habían sido unos cumplidos caballeros".⁹

Un dels que va sobreviure a la guerra de Cuba, on va lluitar, va ser l'avi de l'escriptor Lluís Carandell. Aquest recordava que el seu avi havia estat un dels soldats del 1898. "Lo debió de ser la fuerza porque, aunque pertenecía a una familia de pequeños campesinos, en la Conca de Barberà tarraconense, sus bienes no fueron suficientes para permitirle reunir las 2.000 pesetas que valía librarse de hacer el servicio militar en Ultramar", afirmava.¹⁰

A mesura que avançava la guerra, començaren a arribar també els soldats ferits i moribunds. "Fueron llenos de vida y volvían maltrechos", afirmava el contemporani José Francos Rodríguez. "¡Qué heroísmo tan estéril el invertido en la ruda y áspara campaña! Los barcos arribaban a los puertos, dejando en tierra jóvenes consumidos por la fiebre. ¡La flor de la juventud española extinguida en impremetida empresa!", afegia.¹¹ En els últims mesos de 1898 la repatriació es va fer cada vegada més dramàtica: "Empezaron a llegar a nuestras costas los restos de una juventud briosa, fuerte, alegre, que nos devolvieron macilenta, empobrecida y mermada. El suceso de la repatriación no produjo sacudidas hondas, estremecimientos colectivos, no siquiera alborotos. Nos contentamos con desahogos literarios", es lamentava Francos Rodríguez.¹²

La creació del panteó del cementiri de les Corts

La creació al cementiri de les Corts d'un panteó per acollir dignament les restes mortals de les víctimes de les guerres espanyoles d'Ultramar va ser una iniciativa de la Comissió Executiva de la Creu Roja espanyola. En aquells moments l'organització es definia com la "Asociación Internacional para el socorro a heridos en campañas, calamidades y siniestros públicos". El 29 de gener de 1897, poques setmanes abans de l'agregació de les Corts a Barcelona, el president de l'organització a Espanya agraïa a l'alcalde de les Corts, en tant que president també de la junta de cementiris de la vila, la bona acollida del projecte de panteó:

"Enterada esta Comisión Ejecutiva de que la Junta [de cementiris] de su digna presidencia se ha dignado aceptar el proyecto de levantar en el cementerio de esa villa una estela funeraria o panteón donde reciban cristiana sepultura los infelices soldados que enfermos o heridos regresen de Cuba y Filipinas y fallezcan en [el] sanatorio instalado por esta asociación, habiendo tenido a bien ceder gratuitamente a este efecto 6 x 8 metros de terreno, tenga la honra de significar a V.S. el testimonio de la sincera gratitud de la Cruz Roja para con esa Junta por su noble y patriótico proceder".

Pocs mesos després de l'agregació de les Corts al municipi de Barcelona l'abril de 1897, a mitjan mes d'agost següent el consell plenari de l'Ajuntament de la capital catalana va prendre un acord que havia de ser determinant per a la història del panteó de les víctimes de la guerra d'Ultramar: "Que se sirva acordar la construcción de un Mausoleo en el cementerio de Las Corts para, en su día efectuar la traslación de los militares fallecidos en esta ciudad y procedentes de los ejércitos en

campanya". Signaven la proposta els regidors Josep Fabra i Antoni Rosich, entre d'altres. La iniciativa va ser aprovada i assumida pel conjunt del plenari municipal pocs dies després, el 27 d'agost de 1897.

Poques setmanes més tard, el 13 d'octubre de 1897, els mateixos regidors van aconseguir que l'Ajuntament de Barcelona diposés una corona commemorativa dedicada a la memòria dels soldats espanyols víctimes de la guerra, amb motiu de la Diada dels Difunts, en el lloc on s'hauria de construir un mausoleu per recollir les seves restes i retre'ls-hi memòria de manera permanent.¹³

En un primer moment l'Ajuntament va acordar la construcció de "setenta y cinco columbarios destinados a depósito de cadáveres de los soldados procedentes de Ultramar". L'arquitecte de la Junta municipal de cementiris de Barcelona, Leandre Albareda, va elaborar un pressupost que ascendia a 1.952 pessetes. Part de la pedra emprada per a la construcció del panteó va ser traslladada des de la cantera del cementiri de Montjuïc.

L'agost de 1901 l'arquitecte Juli Maria Fossas, amb el vist-i-plau de l'arquitecte municipal en cap Pere Falqués, presentava a l'Ajuntament el projecte de mausoleu "para depositar los restos de los militares fallecidos, procedentes de los ejércitos de Ultramar, durante la pasada guerra. L'arquitecte Fossas també assenyalava la necessitat de "hacer presente la conveniencia de que por V.E. se determinen las inscripciones que habrán de esculpirse en las cuatro lápidas del pedestal, cuyas dimensiones son de setenta y cinco centímetros de largo por cincuenta de alto".

Una fita en el procés de conceptualització i construcció del panteó va ser la determinació dels soldats que hi havien de ser inhumats. Es

tractava de restes mortals de soldats repatriats de les guerres colonials o bé que havien mort en hospitals barcelonins com a conseqüència del conflicte bèl·lic. Aquests hospitals eren el propi de la Creu Roja, l'Hospital Militar o bé el Provincial. S'ha conservat la relació manuscrita on van ser registrats, des del més antic fins al més recent, quines van ser les víctimes militars les restes de les quals van ser integrades en el mausoleu commemoratiu. El primer va ser Miguel Baures, enterrat el 18 de gener de 1897, tot i que en realitat aquest soldat no era la víctima mortal més antiga: aquesta era Josep Pujol Caballé, inhumat el 9 de desembre de 1896. A partir de l'estiu de 1897 el nombre de morts es va anar incrementant de manera accentuada. A l'agost de 1897 eren vuit els soldats morts com a conseqüència de la guerra. Al mes de setembre següent la xifra es multiplicava fins a la trentena. A partir de llavors el més habitual era que fins a una quarantena de soldats trobessin sepultura durant la resta de l'any. Al 1898, els inhumats arribaven fins al centenar cada mes. Tot i que la guerra es donava per acabada oficialment l'agost de 1898, als hospitals barcelonins van continuar morint. Al mes de desembre ho van fer fins a 125 persones, la xifra més alta, seguida de les víctimes del mes de febrer de 1899, que va arribar fins a les 103. Encara al mes de juliol de 1900 hi era enterrada una última víctima traspassada a l'Hospital Militar de Barcelona. Era la darrera de les 704 persones inhumades en el panteó, concretament en el identificat amb el número 858. A més, segons una anotació conservada, se sap que existien "tres fosas especiales y en las que están enterrados de 15 a 20 soldados repatriados, según manifestación del individuo que ejercía el cargo de sepulturero del cementerio de las Corts antes de la agregación".¹⁴

Quina era la identitat d'aquells centenars de víctimes? Un informe intern de l'arquitecte municipal Pere Falqués afirma el següent: "Aquellos pobres soldados venían de diversas procedencias pues fueron

a Ultramar desde toda España; casi todos ellos habían fallecido muy lejos de sus hogares".¹⁵ I afegia immediatament: "La consiguiente probabilidad, posteriormente confirmada, de que de continuo se avivarían las demostraciones de afecto al pisar nuestra tierra aquellos de sus deudos, amigos y compañeros que no ignoraban que Barcelona guarda con su piadoso respeto los venerados restos, aconsejaban que al dar decorosa sepultura, se procurara conservar para cada cadáver lugar visiblemente concreto donde se señalara el nombre".

Al desembre de 1901 ja s'havia completat la construcció de la cripta del panteó i ja es va poder iniciar el trasllat de restes mortals. Va ser a partir de llavors quan el contractista habitual de la Junta de Cementiris de Barcelona, Josep Girbal, va començar a suministrar "las urnas cinerarias que sea menestar para verificar las traslaciones de los restos mortales de los repatriados de Cuba Y Filipinas des de sus respectivos nichos del cementerio de las Corts a la cripta que el Excelentísimo Ayuntamiento tiene construida a dicho objeto".¹⁶ El preu acordat va ser el de 5,95 pessetes cadascuna: "igual al de los ataúdes para párvulos", detallava el contractista Girbal.¹⁷

Un cop construïda la cripta, segons el projecte de l'arquitecte Juli Maria Fossas, l'arquitecte en cap municipal Falqués va voler transformar redimensionar el mausoleu per donar una major visibilitat a la identitat dels inhumats. Cal recordar que originàriament la proposta era la d'integrar una inscripció genèrica esculpida sobre un obelisc presidit amb el senyal heràldic de Barcelona amb el text "A los que murieron por la Patria", acompanyada d'una menor es podia llegir "Que en paz descansen. El Ayuntamiento...", amb un espai reservat per a un missatge complementari. De la mà de Falqués, el mausoleu es va transformar en un panteó visitable en el disseny del qual prenia una renovada importància la lectura del nom específic de totes i cadascuna

de les víctimes enterrades i la seva localització. El nou projecte arquitectònic havia de donar "menor importància a la construcció decorativa" en benefici de la singularització dels nínxols-urna individuals.¹⁸

El 10 d'abril de 1902, Pere Falqués signava els plànols del panteó efectivament construït. El disseny va ser definitivament aprovat per l'Ajuntament a la sessió ordinària del plenari municipal del 22 d'abril següent. "El Ayuntamiento de Barcelona a los repatriados de Ultramar" va ser el lema escollit per presidir una composició que tenia en una creu i el símbol institucional de Barcelona els elements visuals més visibles. Unes escales monumentals de cinc metres d'amplada donaven accés a una cripta estructurada en quatre departaments que acollien, en aquells moments, 732 nínxols exactament. Al primer i segon departaments hi havia 148 nínxols respectivament; 216 en el tercer departament; i finalment 220 en el quart.¹⁹

El trasllat de restes es va acordar poques setmanes més tard, el 10 de maig de 1902.²⁰ Gràcies a la documentació conservada a l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona, es coneix amb exactitud la identitat dels soldats, els dies en què van ser traslladades a la nova localització i el nínxol que van ocupar. El primer dels soldats les restes del qual van rebre sepultura definitiva va ser Jacint Gratecós el 24 de juliol de 1902: ocupa el primer nínxol del primer dels departaments. Aquell mateix dia les restes del soldat Miquel Baurés van ser traslladades al nínxol 2. Dos dies més tard, el 26 de juliol de 1902, ho feien les de Josep Pujol Caballé al número 3. Els treballs van continuar durant els dies 18, 21, 22 i 23 d'agost, data en què es va completar el trasllat dels primers cinquanta inhumats, tal i com certificava l'administrador del cementiri de les Corts, J. Salvatella. Setmanes més

tard, el 22 de desembre eren traslladades des del cementiri de Montjuïc fins al de les Corts 23 urnes.²¹

El trasllat dels centenars de cadàvers dins del propi cementiri de les Corts va ser extraordinari. De fet, en aquells moments, ni el nombre de personal del cementiri ni les mesures de protecció de què disposaven eren les apropiades. "Para el mejor servicio sanitario y evitar que a los sepultureros del cementerio de las Corts les sobrevenga alguna enfermedad contagiosa a causa de no poder desinfectarse ellos mismos y diariamente, después de verificar los traslados de los soldados repatriados por carecer del material necesario para ello, precisa que Vuestra Excelencia [adreçant-se a l'alcalde de Barcelona] se sirva disponer en envío a la mencionada necrópolis de la clase de desinfectantes que se requieren para dicho objeto", reclamava l'administrador Salvatella des del cementiri de les Corts.²² Des de la direcció l'Institut municipal d'Higiene Urbana, tanmateix, es va argumentar que no només havien dut a terme les habituals tasques de desinfecció al recinte funerari sinó que a més havia fet "entrega a la brigada del referido cementerio de un frasco continente de un kilo de disoluciones madres para la purificación de manos y rostros de los operarios, y otros para las desinfecciones de útiles, cajas y urnas y una regadera, enseñando a dicho personal el modo de utilizar los preparados que no son peligrosos".²³

La documentació contemporània també es refereix a la "grave perturbación que causa al buen servicio" que va provocar el trasllat dels soldats, fet que va evidenciar també una altra mancança: la necessitat de "poseer rectificadas las plantillas de numeración de los nichos del cementerio de las Corts", s'afirmava el 17 de gener de 1903.²⁴ En pocs dies, a la setmana següent els serveis tècnics de l'arquitecte municipal Pere Falqués havien donat solució a la problemàtica, amb l'elaboració

d'un nou "cuadro de reforma de la numeración correspondiente a los nichos del Departamento 3º del cementerio de las Corts".²⁵

L'Ajuntament de Barcelona va actuar amb celeritat i en pocs dies, el 14 de febrer de 1903, l'arquitecte de Cementiris, Juli M. Fossas, confirmava que l'elaboració del plec de condicions i l'execució del concurs públic per a l'adquisició de fusta per a la construcció de les urnes pendants ja havia estat realitzat i adjudicat al contractista Rafael Sastre. "Tan pronto haya tenido lugar el expresado suministro y efectuada la recepción de la madera, se procederá con toda urgencia a la construcción por medio de los operarios de la brigada de las repetidas urnas", afirmava Fossas.²⁶

La primavera de 1903 la premsa anunciava la reaparició a les Filipines, a la badia de Manila, de les restes del buc Maria Cristina enfonsat anys abans durant la guerra. L'havien reflatat els nord-americans. La importància que el panteó barceloní havia anat prenent amb el pas dels anys queda ben manifest en una proposició feta en el si del consell plenari de l'Ajuntament de Barcelona. El regidor Francesc Llopart proposava al govern municipal de la capital catalana que en el cas que el Govern central espanyol reclamés les restes mortals que poguessin aparèixer dels equips humans del buc Maria Cristina, aquestes restes fossin dipositades en el panteó del cementiri de les Corts.²⁷

El cert és que pocs mesos abans de la inauguració oficial del panteó, una relació oficial per l'administrador del cementiri de les Corts certificava que els inhumats, a data 10 d'abril de 1904, eren 705. En aquells moments l'última víctima mortal enterrada havia tingut lloc ja feia quatre anys, l'1 de juliol de l'any 1900.

Noves restes mortals van continuar arribant. El 12 de juliol de 1904, pocs mesos abans de la inauguració oficial, ho feien una vintena de soldats traspassats al juliol i agost de 1897 procedents d'inhumacions de l'Hospital Militar de Barcelona. D'aquests soldats, en alguns casos, consta la seva procedència geogràfica originària: Madrid, Lleó, Ciutat Reial, Logronyo, Saragossa, Palència... Tots ells van acabar inhumats a la capital catalana. Les restes d'aquest grup de soldats són les que es troben als nínxols compresos entre els números 706 i 725.

"Con el fin de de dar por terminado el mausoleo erigido en el cementerio de las Corts para guardar los restos de los soldados repatriados de Cuba y Filipinas y poderse inaugurar en la próxima festividad de la Conmemoración de los fieles Difuntos, falta construir la verja de hierro que la rodea", sol·licitava l'arquitecte Juli M. Fossas el 17 d'octubre de 1904.²⁸

La primavera de 1904 l'Ajuntament de Barcelona enllestia els treballs per a la inauguració del panteó. Es va restaurar la corona en bronze que el taller Masriera-Campins havia creat l'any 1897.²⁹ I poques setmanes més tard, concretament el 9 de maig de 1904, consta que tots els treballs d'estucament de l'interior de la cripta ja havien estat completats pel contractista Lladó Hermanos.³⁰

La inauguració del panteó el 31 d'octubre de 1904

Segons el document intern de protocol de l'Ajuntament conservat a l'Arxiu Municipal Contemporani, a les 11 del matí estava previst que de manera simultània es produïssin dues trobades: la corporació municipal, acompanyada d'altres autoritats civils, militars i religioses a la Casa de la Ciutat de Barcelona, a la plaça de Sant Jaume; i al propi cementiri de

les Corts es reunia la Comissió municipal de Cementiris. Una hora més tard, a les dotze del migdia, estava programada l'arribada de la comissió d'autoritats, rebuda pel "clero con cruz alzada". Després de la celebració d'un ofici religiós s'havia de col·locar solemnement la corona de bronze de l'Ajuntament. L'acte central de l'acte d'inauguració i tancament del panteó estava previst que fos el discurs de l'alcalde de Barcelona, seguit d'"hombres fúnebres militares por el piquete que se hallara en el antecementerio".³¹

La comitiva d'autoritats també havia de seguir un rigorós ordre institucional. En primer lloc obririen pas els membres de gala de la guàrdia urbana municipal, seguit de representants de la Creu Roja i els generals al cap de la guarnició militar. A continuació, els macers de l'Ajuntament, que precedien als regidors municipals i l'alcalde de la ciutat, amb la seva corresponent escorta cerimonial. A tots ells els acompanyava periodistes i reporters gràfics de premsa escrita com ara els diaris d'àmbit estatal *El Imparcial* i *El Heraldo de Madrid* que, segons el propi Ajuntament, "tan activa parte tomaron en auxiliar a los repatriados a su llegada al puerto de Barcelona".³² A les portes del cementiri, la comitiva d'autoritats havia de ser rebuda per dos guàrdies de cavalleria i una vintena de guàrdies d'infanteria, a més del porter del cementiri i de quatre vigilants del recinte.

A la nota de premsa (anomenada contemporàniament "gacetilla") que l'Ajuntament va fer pública s'afirmava que "el Ayuntamiento de Barcelona, en nombre de la ciudad, ha rendido a los que sucumbieron en defensa de la integridad de la patria, el tributo de respeto y consideración que su recuerdo merece, que quedará completado con el solemne acto de inauguración y clausura del referido mausoleo, y colocación de una magnífica corona de bronce".

A l'acte d'inauguració, l'alcalde de Barcelona també va convidar totes les principals autoritats amb presència a la capital catalana, incloent-hi als senadors catalans Ferran Coll i Pujol, Joan Rosell, Joan Puig i Saladrigas, Manuel Duran i Bas i Manuel Girona, entre d'altres.

La inauguració de "Escorial de los hijos del pueblo"

L'1 de novembre de 1904, Diada de Tots els Sants, la inauguració del panteó ocupava primeres pàgines de la premsa barcelonina. "En el centro del patio último del cementerio más humilde de los cementerios de Barcelona, el arte de un insigne arquitecto ha edificado el alcázar donde yacerán perdurablemente los restos mortales de los setecientos y tantos soldados que a Barcelona vinieron a morir después de haber luchado en las colonias por la patria, inútil y valerosamente", afirmava el diari *La Tribuna* d'aquell dia en la seva edició matinal. El periodista que va redactar l'article, que no consta, no va voler precisar de manera ben conscient el nombre de víctimes del panteó perquè la xifra, efectivament, varia segons les pròpies plaques instal·lades en el panteó. El redactor també fa una observació que és del tot precisa: la mort d'aquells soldats havia estat "inútil".

"No hay en necrópolis alguna española mausoleo tan majestuoso ni que infunda más fervoroso respeto en el ánimo de quien lo visite", també s'afirmava. I era cert. Enlloc de la geografia espanyola n'hi havia un altre mauseoleu de característiques tan monumentals que custodiés, de la manera personalitzada que ho feia el de Barcelona, restes mortals de víctimes espanyoles de les guerres colonials de 1898. El diari barceloní *La Tribuna* també va oferir als seus lectors contemporanis, i a nosaltres en l'actualitat, una de les descripcions més suggerents de la singularitat d'aquell panteó, evocat amb les següents paraules literàries: "El foso

austero, entre un muro de contención y la masa pétreo del edificio; la crija de las criptas, silenciosa, rica en luz si pobre de ruidos; el susurro del viento al tropezar con la hojarasca de las plantas y arbustos de los cercanos jardines; el resbalar del agua del cielo por el [...] pavimento que la impide encharcarse y la invita a pasar como el rocío por los pétalos de las flores... Allí, en aquel palacio que a los pobres muertos de la nación ha consagrado la siempre magnífica y espléndida Barcelona, se siente, se cree, se reza... Y no se llora, porque al mirar las lápidas de los nichos y ver en ellas por memoria y epitafio una cifra escueta, un número, el corazón se subleva indignado. ¡Ni un nombre, ni un elogio, ni una frase de amor! Pero lo que los números no dicen lo dice el conjunto del mausoleo. Grandes, muy grandes han de ser los merecimientos de quienes tal sepultura consiguen. ¡Grandes, muy grandes fueron los méritos de los allí sepultados! Aquel es el Escorial de los hijos del pueblo. Escorial sin pudridero, sin pompas inútiles, sin exterioridades fastuosas", es proclamava.

"En el más humilde de los cementerios de Barcelona y en el patio último, tienen su mortuorio alcázar los héroes anónimos, los que se numeran, los que no han menester denominaciones y adjetivos de mísera vanidad. Y ante aquellos nichos simétricos, uniformes, desfila Barcelona representada por su Ayuntamiento y autoridades, como no ha desfilado ni desfilará jamás ante los sepulcros de Reyes y magnates", sentencia el redactor del diari republicà barceloní. "El aire de la montaña circula por allí libremente llenándolo todo con sus aromas; las flores crecen como en un vergel; a tales héroes tal lugar y tal sepulero y tales homenajes. ¿Quiénes son los muertos? ¿Cómo se llaman? ¿Dónde nacieron? ¿Dónde sus deudos están? ¡Nada importa! Por la patria lucharon y murieron y en nombre de la patria, y sin necesitar para nada el auxilio del Estado, Barcelona les da sepultura y amorosamente los

hace suyos honrando sus hechos como si magnates y reyes fueran", s'afirma.

"Cuando los generales que en las guerras coloniales ganaron cruces y ascensos mueran, sus enterramientos contendrán el catálogo de sus honores; pero ninguno de sus enterramientos será comparable a este colectivo erigido al Valor, a la Abnegación y al Sacrificio. Las lápidas de los de arriba noticiarán a los curiosos que los bajo ellas sepultados fueron grandes cruces. El mausoleo de las Corts tiene una sola cruz para todos los muertos que contiene; una cruz sencilla, tosca, que los vientos y la lluvia ennegrecerán; una cruz en cuya presencia no hay cabeza que no se descubra, labios que no recen, ojos que no lloren", concloïa la crònica periodística del diari *La Tribuna* sobre la inauguració del panteó de les Corts. La Junta municipal de Cementeris de l'Ajuntament fins i tot va aixecar una acta institucional extraordinària de l'esdeveniment, en la qual es llegeix:

"En la ciudad de Barcelona a los treinta y uno del mes de octubre de 1904 y hora de las diez de la mañana constituyose la Comisión Municipal de Cementerios en la necrópolis de las Corts, compuesta por los ilustres señores don Celestino Teixidó, don José Grañé, don Eduardo Mercader, don Clemente Selvas e infraescrito Secretario, con el objeto de recibir al Excelentísimo Señor Alcalde, Ayuntamiento, autoridades, corporaciones y entidades a quienes por disposición del Excelentísimo Señor Alcalde se había previamente invitado para asistir a la solemne inauguración y clausura del mausoleo construido en virtud de los acuerdos adoptados por la Corporación municipal en 27 de agosto y 13 de octubre de 1897 y 22 de abril de 1902, para dar definitiva y honrosa sepultura a los cadáveres de los soldados repatriados que fallecieron en esta ciudad a consecuencia de las

graves dolencias contraídas en las campañas de Ultramar, y en cuyón panteón habíanse colocado convenientemente, en los columbarios individuales, los restos de 722 cadáveres que se habían inhumado a raíz de su fallecimiento, en nichos provisionales del mismo cementerio de la necrópolis del Sud-Oeste", deixava constància aquest document intern de la Junta municipal de Cementiris.³³

El següent va ser el desenvolupament detallat del matí en què es va inaugurar el panteó aquell 31 d'octubre de 1904. "A las once horas comenzaron a presentarse las comisiones de los institutos armados de la guarnición de esta plaza compuestas de los señores Jefes y Oficiales, así como varios Oficiales-Generales, Intendente Militar e Inspector de Sanidad militar, y poco después otra comisión de la Junta directiva de la Asociación de Repatriados presidida por D. Alberto Serra, representaciones de la prensa periódica y la Comunidad de la Parroquia de las Corts con cruz alzada y escolanía", s'explica.

"A las doce presentose el Excmo. Sr. Capitán General, D. Manuel Delgado Zuleta, acompañado de su Estado Mayor y señores Ayudantes de Campo, y poco después el Excmo. Sr. Alcalde D. Gabriel Lluch, acompañado del Excmo. Sr. Gobernador Civil de la Provincia D. Carlos González [...], y de los ilustres señores Concejales D. Manuel Fabra, D. Santiago Mundó, D. Tiberio Ávila, del Reverendísimo Sr. Canónigo Dr. D. Isidro Casañas en representación del Excelentísimo señor Cardenal Obispo de esta Diócesis, del muy ilustre Sr. D. Pablo Maroto, fiscal de Su Majestad, del Excmo. Sr. D. Juan Coll y Pujol, senador del Reino, del señor representante del periódico de Madrid *El Imparcial* D. Joaquín Ruiz Puente y de varios caballeros de la Cruz Roja precedidos y escoltados por una

sección de la Guardia Municipal de Caballería. Acto seguido y organizada la comitiva, encaminose a la capilla del cementerio donde la referida Comunidad [de la parroquia de las Corts] presidida por el señor cura parroco Reverendo don Jaime Argemí, cantaron un solemne responso, dirigiéndose, seguidamente, precedida por una escolta de Guardias Municipales de Infantería y dos vigilantes, al mausoleo, descendiendo a las criptas que recorrió la comitiva volviendo a colocarse en forma de semicírculo frente al repetido panteón entonando la Comunidad el último responso", s'explica.

"Entonces el Excelentísimo señor Alcalde D. Gabriel Lluch, dirigiéndose a todos los señores reunidos y muy especialmente al Excelentísimo señor Capitán General de este Distrito y señores Generales, Jefes y Oficiales que le acompañaban, expuso el nobilísimo propósito que había guiado a la Corporación municipal, cual era el de dar honrosa sepultura a aquellos valerosos y heroicos soldados que sucumbieron en defensa de la integridad de la patria, significando por lo tanto el mausoleo el testimonio de consideración y respeto que Barcelona, y en su nombre el Ayuntamiento, tributaron a quienes habían sacrificado su vida por España. En sentidas frases contestó el Excmo. Sr. Capitán General agradeciendo vivamente la manifestación realizada por Barcelona y por su Ayuntamiento, mereciendo el reconocimiento del Ejército y de España entera, puesto que el pueblo que, como el de Barcelona, glorifica a los que por la Patria se sacrifican, se ennoblece y dignifica. Don Alberto Serra, presidente de la Asociación de Repatriados, dió las gracias por la consideración que habían merecido sus compañeros y el ilustre señor don Tiberio Ávila, en nombre de la Asociación de la Cruz Roja, dedicó un cariñoso

recuerdo a aquellos cuyos restos descansan en el mausoleo, recordando las cuidadosas atenciones que merecieron de la Asociación a que pertenecía", s'afegeix.

Després dels parlaments institucionals va tenir lloc un dels moments més emotius, i simbòlics, del'acte: el tancament del mauseoleo, a càrrec del propi arquitecte Pere Falqués. "El arquitecto municipal D. Pedro Falqués, autor del proyecto, cerró la verja del panteón, haciendo entrega de la llave al Excelentísimo señor Alcalde, quien a su vez la entregó al infraescrito Secretario [A. García], dándose el acto por terminado y levantándose la presente acta que firman como testimonio de la solemne inauguración y clausura del mausoleo verificada hoy día de la fecha ut supra". A continuació consta la signatura de les les autoritats presents a l'acte.

L'endemà de la inauguració del panteó barceloní

Un cop inaugurat el panteó, la Comissió municipal de Cementiris va felicitar públicament a l'arquitecte Pere Falqués per l'autoria i direcció del projecte. A la sessió del plenari municipal del 22 de novembre de 1904 fou aprovat el següent acord: "Haber visto con singular complacencia la obra realizada por el señor Arquitecto Jefe de Urbanización y Obras D. Pedro Falqués, autor del proyecto del mausoleo ejecutado en el Cementerio de Las Corts para contener en forma individual los restos de los 722 cadáveres de los soldados que sucumbieron en esta ciudad a consecuencia de las guerras coloniales, por haber interpretado con inteligencia y acierto los propósitos del Excelentísimo Ayuntamiento, encaminados a honrar de manera digna y completa la memoria de los que fallecieron en defensa de la integridad de la patria".³⁴ El cert, però, tal com ha afirmat l'historiador Sebastian

Balfour, és que "el Desastre puso al descubierto la vaciedad de la retórica patriótica orquestada por las elites locales y nacionales y cortó de raíz cualquier brote incipiente de sentimientos imperialistas populares".³⁵

Tot i el seu tancament solemne el dia de la inauguració, amb posterioritat el panteó continuà acollint noves restes mortals. El 7 de desembre següent, l'Ajuntament aprovava l'adquisició de "80 lápidas con sus anillos de metal y numeración correspondientes" amb destí al panteó.³⁶ Encara anys més tard, al 1908, es produïda una nova situació que alterava el nombre d'inhumats al panteó. L'administrador dels cementiris de Sants i de les Corts, J. Salvatella, exposava el següent: "Verificadas las excavaciones convenientes en las dos fosas de la isla tercera del cementerio de las Corts, donde fueron inhumados durante el año 1896, algunos de los cadáveres de los soldados procedentes de Ultramar, han dado por resultado el hallazgo de nueve de ellos, cuyos restos, convenientemente acondicionados, han sido trasladados durante el día de la fecha, al panteón de los repatriados construido expofeso en la misma necrópolis". Era el 27 de juny de 1908.

Un any després d'aquella troballa en el cementiri de les Corts, esclatava a Barcelona l'anomenada Setmana Tràgica al juliol de 1909. La societat barcelonina que el 1908 patia les conseqüències d'una nova guerra colonial espanyola, aquesta vegada al Marroc, ja no era la mateix que una dècada enrere en temps de les guerres colonials de Cuba i Filipines. Els fets revolucionaris de la Setmana Tràgica de Barcelona evidenciaven que els joves barcelonins que es van negar a participar a la guerra ja no estaven disposats, eufemísticament, "a morir per la pàtria" com una dècada abans.

La inauguració del panteó barceloní va despertar interès arreu d'Espanya i especialment a Barcelona. Pocs dies després de la cerimònia oficial, una entitat com la Federación Española Protectora de Repatriados de Ultramar sol·licitava dipositar-hi també la seva corona commemorativa. El plenari municipal, en la seva sessió del 29 de novembre de 1904, havia acordat concedir permís, efectivament, a "Modesto Serra y Capdevila, presidente de la Federación Española Protectora de Repatriados de Ultramar, en atención a los patrióticos deseos que animan a dicha asociación, para colocar una lápida conmemorativa en el panteón erigido en el Cementerio de Las Corts en donde descansan los restos de sus infortunados compañeros fallecidos durante las últimas guerras coloniales".³⁷

Dies més tard, la Junta directiva de l'entitat agràia la bona col·laboració de l'Ajuntament presidit per l'alcalde Gabriel Lluch. "La Junta directiva de la Federación de Repatriados tiene el honor de manifestar a esta Comisión de Cementerios el agradecimiento y satisfacción que han reconocido en los trabajos realizados para conmemorar la fecha del tratado de París, dejando que esta Federación fuera a depositar una lápida como eterna memoria a los 726 repatriados que reposan en el panteón levantado por el Excelentísimo Ayuntamiento [de Barcelona] en las Corts de Sarrià, dándole en voto de gracias al igual que al Excmo. Ayuntamiento". Signava Enrique Demestres, vicepresidente de la Federación Española Protectora de Repatriados de Ultramar.³⁸

El projecte governamental de monument nacional als soldats de les guerres colonials

A principi de 1903, des de Madrid el govern espanyol va impulsar un projecte de monument nacional en homenatge "a los soldados y marinos

muertos en las campañas de Cuba y Filipinas". S'hi va crear una Junta central presidida honoríficament pels ministres de la Guerra i de la Marina respectivament. L'home fort de la Junta, tanmateix, era l'exministre de la Guerra, regeneracionista i catòlic, Camilo García de Polavieja, marquès de Polavieja, que a més en aquells moments també era senador vitalici i el comissari regi de la Creu Roja espanyola. A més de personalitats institucionals diverses d'arreu de tota la geografia espanyola, el regeneracionista i catòlic marquès de Polavieja també va aconseguir el suport públic d'intel·lectuals destacats del panorama cultural espanyola contemporani com ara els escriptors Ramiro de Maeztu i Pío Baroja.

"Con objeto de levantar un monumento a los soldados y marinos muertos por la patria en las campañas de Cuba y Filipinas, se ha constituido en Madrid una Junta de personas de todas las clases y regiones de España presidida por el Excelentísimo Sr. Teniente General Marqués de Polavieja. La Comisión ejecutiva nombrada por esta Junta para llevar a cabo su misión, dirige a los Ayuntamientos la circular adjunta, y yo ruego a Vuestra Señoría [en referència a l'alcalde, en aquest cas de Barcelona] y a todos los Alcaldes de esta noble y patriótica provincia se sirvan remitir la lista de sus conciudadanos muertos por la guerra y los donativos que este ilustre Ayuntamiento vote para el monumento", afirmava el governador provincial de Barcelona Carlos Espinosa de los Monteros en una circular data el 23 de febrer de 1903.³⁹

El projecte del monument va ser liderat, a la pràctica, per la Creu Roja espanyola liderada pel marquès de Polavieja.⁴⁰ Des de l'Ajuntament de Barcelona, liderat per l'alcalde José Monegal al març de 1903, es va argumentar que la construcció del panteó del cementiri de les Corts ja

era una contribució prou destacada per recordar la memòria de les víctimes de la guerra.⁴¹

El canvi de paradigma a Catalunya: la Setmana Tràgica de Barcelona de 1909

Una dècada després del desastre colonial de Cuba i Filipines, l'estiu de 1909 una nova guerra colonial espanyola, aquesta vegada al nord d'Àfrica evidenciava que la societat espanyola ja no era la mateixa que en temps de 1898. Ho va dir un comentarista contemporani, Ángel Ossorio, amb les següents paraules: "No es posible explicarse los sucesos ocurridos en Barcelona al finalizar el mes de julio [de 1909] sin reflexionar acerca del estado mental y moral de aquella sociedad".⁴²

L'estiu de 1909, l'embarcament de tropes al port de Barcelona va esdevenir l'escenari d'una resposta contestària contra els poders públics d'aquells que es negaven a morir en una guerra llunyana i injusta. El trasllat de tropes des de la capital catalana fins al Marroc va començar el 18 de juliol de 1909. Poc més d'una setmana després es declarava una vaga general en contra de la guerra. Durant les jornades revolucionàries posteriors es van cremar convents, més d'un centenar de persones van ser assassinades i la justícia militar espanyola va encausar a qui considerava els líders intel·lectuals de la revolució barcelonina. Després d'un judici sumaríssim, el pedagog i lliurepensador [masó] Francesc Ferrer i Guàrdia era condemnat a la mort. Tot i la campanya internacional a favor seu, era afusellat als fossars del castell de Montjuïc.

-
- ¹ Francesc Pi i Margall, article "La Paz", periòdic *El Nuevo Régimen* (Madrid), 16 de juliol de 1898.
- ² Núria Sales, "Servei militar i societat a l'Espanya del segle XIX", dins *Recerques. Història, economia, cultura*, núm. 1 (1970), p. 157.
- ³ Sebastian Balfour, *El fin del imperio español (1898-1923)*. Barcelona, Crítica, 1997, p. 102.
- ⁴ Núria Sales, "Servei militar i societat a l'Espanya del segle XIX", dins *Recerques. Història, economia, cultura*, núm. 1 (1970), p. 157.
- ⁵ AHCB, Biblioteca, *Estatutos del Monte-Pío Catalán de Quintas*. Barcelona, Tip. Ramírez y Cía., 1879, p. 3.
- ⁶ Sebastian Balfour, *El fin del imperio español (1898-1923)*. Barcelona, Crítica, 1997, p. 123.
- ⁷ "¡Un ministerio menos! ¿Para qué nos servía? Se derrumbó nuestro poderío colonial [...]. España perdió el tristemente famoso año 98, en territorios de Cuba, Puerto Rico y Filipinas, 422.330 kilómetros cuadrados y 10.262.979 de pobladores; lo que se dice aproximadamente un tercio del poderío nacional", afirmava José Francos Rodríguez, *El año de la derrota 1898 de las memorias de un gacetillero*, p. 302.
- ⁸ Joaquim M. de Nadal, *Cromos de la vida vuitcentista*. Barcelona, Llibreria Dalmau, 1946, p. 275-276.
- ⁹ Manuel Corral, *¡El deastre! Memorias de un voluntario en la campaña de Cuba*, Barcelona, Alejandro Martínez editor, p. 8.
- ¹⁰ Luis Carandell, "Un soldado del 98", dins Santos Juliá (dir), *Memoria del 98. De la guerra de Cuba a la Semana Trágica*. Madrid, El País, 1998, p. 68.
- ¹¹ José Francos Rodríguez, *El año de la derrota 1898 de las memorias de un gacetillero*, p. 257.
- ¹² Rodríguez, *El año de la derrota 1898 de las memorias de un gacetillero...*, p. 295-296.
- ¹³ AMCB, Cementiris, Exp. 934, Expediente relativo a la construcción de un mausoleo, para depositar los cadáveres de los militares fallecidos..., s.f. El 27

d'octubre següent va ser aprovat el pressupost per a la corona, que ascendia fins a 500 pessetes.

14 Fol. 35r. Document del 15 de desembre de 1901.

15 Fol. 54v.

16 Fol. 32r.

17 Tot i que inicialment s'havia acordat encarregar fins a un centenar d'aquestes urnes, finalment la quantitat va ser reduïda a la meitat per motius pressupostaris.

18 AMCB, Cementiris, Exp. 934, Expediente relativo a la construcción de un mausoleo, para depositar los cadáveres de los militares fallecidos..., fol. 55v. Document del 9 d'abril de 1902.

19 AMCB, Cementiris, Exp. 934, Expediente relativo a la construcción de un mausoleo, para depositar los cadáveres de los militares fallecidos..., s.f. Per a l'exhumació dels cadàvers es va requerir l'aprovació de la Superioritat, amb la participació destacada del Subdelegat de Medicina del govern a Barcelona, Farriols, tal com consta en un document d'octubre de 1904.

20 AMCB, Cementiris, Exp. 934, Expediente relativo a la construcción de un mausoleo, para depositar los cadáveres de los militares fallecidos..., fol. 59. Comunicació de l'arquitecte Juli M. Fossas a l'alcalde de Barcelona, Joan Amat.

21 "El día 22 del actual salió de este cementerio en un carro de la brigada para el de las Corts: 23 urnas", confirmava l'administrador del recinte de Montjuïc al secretari de la Junta municipal de Cementiris. AMCB, Cementiris, Exp. 934, Expediente relativo a la construcción de un mausoleo, para depositar los cadáveres de los militares fallecidos..., s.f. Comunicació del 26 de desembre de 1902.

22 AMCB, Cementiris, Exp. 934, Expediente relativo a la construcción de un mausoleo, para depositar los cadáveres de los militares fallecidos..., s.f. Comunicació del 13 de gener de 1903.

23 AMCB, Cementiris, Exp. 934, Expediente relativo a la construcción de un mausoleo, para depositar los cadáveres de los militares fallecidos..., s.f. Comunicació del 19 de gener de 1902.

-
- 24 AMCB, Cementiris, Exp. 934, Expediente relativo a la construcción de un mausoleo, para depositar los cadáveres de los militares fallecidos..., s.f. Còpia d'una comunicació del 17 de gener de 1903 signada pel regidor Ramon Albó i Martí i adreçada a l'arquitecte en cap barceloní, Pere Falqués.
- 25 AMCB, Cementiris, Exp. 934, Expediente relativo a la construcción de un mausoleo, para depositar los cadáveres de los militares fallecidos..., s.f. Ofici del 22 de gener de 1903 signat per l'arquitecte Pere Falqués adreçat al president de la Junta municipal de Cementiris.
- 26 AMCB, Cementiris, Exp. 934, Expediente relativo a la construcción de un mausoleo, para depositar los cadáveres de los militares fallecidos..., s.f. Ofici del 14 de febrer de 1903 adreçat a l'alcalde de Barcelona. La comunicació està acompanyada d'un plànol en tela signat per l'arquitecte Falqués amb les numeracions antiga i nova del departament tercer del cementiri de les Corts en aquella data.
- 27 AMCB, Cementiris, Exp. 934, Expediente relativo a la construcción de un mausoleo, para depositar los cadáveres de los militares fallecidos..., s.f. Ofici de la sessió ordinària del Negociat Central de l'Ajuntament del 16 d'abril de 1903.
- 28 AMCB, Cementiris, Exp. 934, Expediente relativo a la construcción de un mausoleo, para depositar los cadáveres de los militares fallecidos..., s.f. Ofici datat el 17 d'octubre de 1904 adreçat a l'alcalde de Barcelona. La ratificació oficial, tanmateix, es va produir setmanes més tard, tal com consta a l'acord de la Comissió de Cementiris al plenari municipal del 29 de desembre de 1904: "Colocar una verja de hierro alrededor del mausoleo erigido en el Cementerio de Las Corts para guardar los restos de los soldados repatriados de Ultramar" (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), Fons personals, 5D27, Pere Falqués, caixa 17, revista *Boletín Municipal de Barcelona. Administración, legislación y estadística*, novembre de 1904, p. 262). Aquest tancament artístic, tanmateix, encara trigaria uns mesos en fer-se realitat de manera definitiva, tal com es pot resseguir a través de l'expedient 934 del fons documental de Cementiris de l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona: "Expediente relativo a la construcción de un mausoleo, para depositar los cadáveres de los militares fallecidos, procedentes de las campañas de Ultramar e inhumados provisionalmente en

el cementerio de les Corts" (1904). El contractista fou el taller de Manuel Ballarín, amb seu al número 28 del carrer del Carme, al Raval.

29 AMCB, Cementiris, Exp. 934, Expediente relativo a la construcción de un mausoleo, para depositar los cadáveres de los militares fallecidos..., .s.f. Transcripció d'un acord de la Junta de Cementiris del 21 de març de 1904.

30 AMCB, Cementiris, Exp. 934, Expediente relativo a la construcción de un mausoleo, para depositar los cadáveres de los militares fallecidos..., s.f. Minuta datada el 9 de maig de 1904 i acord favorable de la Comissió especial de Cementiris del 31 de maig següent.

31 AMCB, Cementiris, Exp. 934, Expediente relativo a la construcción de un mausoleo, para depositar los cadáveres de los militares fallecidos..., s.f. El pressupost municipal per als actes d'inauguració del panteó va ascendir a 225 pessetes. La partida més important va ser la retribució dels "12 sacerdotes para rezar los responsos", que arribava fins a les 150 pessetes; els "5 monacillos" que els assistien van rebre 25 pessetes. Per a les "velillas", "blandones" i "cirios" es van destinar les 25 pessetes restants.

32 Aquestes havien estat dues de les capçaleres, juntament amb el diari *El Liberal*, que més obertament s'havien posicionat a favor de la guerra contra Estats Units.

33 AMCB, Cementiris, Exp. 934, Expediente relativo a la construcción de un mausoleo, para depositar los cadáveres de los militares fallecidos..., s.f.

34 Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), Fons personals, 5D27, Pere Falqués, caixa 17, revista *Boletín Municipal de Barcelona. Administración, legislación y estadística*, novembre de 1904, p. 229.

35 Balfour, *El fin del imperio español (1898-1923)*, p. 132.

36 AMCB, Cementiris, Exp. 934, Expediente relativo a la construcción de un mausoleo, para depositar los cadáveres de los militares fallecidos..., s.f., Certificació de la Comissió especial de Cementiris signada pel secretari A. García.

37 Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), Fons personals, 5D27, Pere Falqués, caixa 17, revista *Boletín Municipal de Barcelona. Administración, legislación y estadística*, novembre de 1904, p. 231.

-
- 38 AMCB, Cementiris, Exp. 934, Expediente relativo a la construcción de un mausoleo, para depositar los cadáveres de los militares fallecidos..., s.f. Comunicació de la Federació Espanyola Protectora de Repatriados de Ultramar datada l'11 de desembre de 1904. L'entitat tenia la seva seu al principal del número 14 del carrer de Guàrdia del barri del Raval.
- 39 Reproduïda pel Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona en la seva edició del 27 de febrer de 1903.
- 40 L'òrgan directiu de l'organització era l'anomenada Asamblea Suprema de la Cruz Roja española amb seu a la plaça del Progreso, núm. 1, principal, de Madrid.
- 41 AMCB, Cementiris, Exp. 934, Expediente relativo a la construcción de un mausoleo, para depositar los cadáveres de los militares fallecidos..., s.f., Comunicació de l'alcalde de Barcelona, José Monegal, adreçada al president de la Junta municipal de Cementiris datada el 14 de març de 1903.
- 42 Ángel Ossorio, *Barcelona, julio de 1909. Declaración de un testigo*. Madrid, Imp. Ricardo Rojas, 1910, p. 5.